

KURCZ ÁDÁM ISTVÁN

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Irodalomtudományi Doktori Iskola, Piliscsaba
kurczadam@gmail.com

A NÉMETEK SZEREPE GION NÁNDOR MŰVEIBEN

The Roles of Germans in Nándor Gion's Works

Uloga Nemaca u delima Nandora Giona

Írásomban azt mutatom be, hogy Gion Nándor Jugoszláviában írt regényeiben a(z ön)cenzúra és a pártfegyelem nyomása alatt hogyan találta meg a módot arra, hogy a délvidéki magyarság sorsproblémáiról írjon a sorok között. Milyen kompromisszumokat kellett vállalnia, és hogyan tudta az irodalompolitikai elvárásokat kicselezve egy különleges, a valóságreferenciákat – köztük különösen a vajdasági németeket – egyéni módon használó kódrendszerben mégis leírni az identitással, különösen a mindenkori többség-kisebbség együttélésével kapcsolatos meglátásait, ráadásul úgy, hogy abban (ne) tükröződjön a korabeli szerb–magyar szembenállás problémaköre.

Kulcsszavak: Gion Nándor, kisebbségi identitás, németek, cenzúra, parabolisztikusság, valóságreferencialitás, asszimiláció, megmaradás, trükk.

„Stefan Krebs 1898 őszén jött Feketicsről Szenttamásra, feleségével és két kislányával. Egy Prodanov nevű szerb ember hozta őket szekéren...” (GION 1973; 7). Ezekkel a szavakkal kezdődik Gion Nándor legjelentősebb műve, a vajdasági magyar próza egyik emblemikus alkotása, mindmáig legteljesebb történelmi, családtörténeti regényfolyama (BENCE 2009; 72).

Az egyik legfontosabb vajdasági magyar regény tehát egy német névvel kezdődik. Ezt a korban mindenképpen meghökkentőnek számító felütést a mű többi része sem írja felül, sőt meg is erősíti, hiszen a *Latroknak is játszott* tetralógia első két részében a nemzetiségek szempontjai közül mindvégig a helyi németiség nézőpontja jelenik meg a lehangsúlyosabban. Úgyannyira, hogy a regény első fejezetében Stefan Krebs a főszereplő – így Gion világának legfon-

tosabb helyszínéről, Szenttamásról egy német szereplőn keresztül szerezzük első és legmeghatározóbb benyomásainkat. Tudjuk, az író a regénybeli Stefan Krebst saját anyai dédapja alapján mintázta, és nemcsak az ő életútjának leírásában, hanem a regényben elbeszélte történetekben máshol is számos helyen megjelennek a Gion (–Gallai–Krebs) család történetének valós részletei is. Ám ez önmagában korántsem indokolja a Krebs család és általában a német nézőpont olyan mérvű dominanciáját, mint amilyenel főleg a tetralógia kezdő fejezeteiben találkozunk.

Az első regény 1973-as megjelenésekor az egész közép-(kelet-)európai térségben, a jugoszláv Vajdaságban pedig különösen is provokatív gesztusnak számított az itt élt német közösséggel való olyan fokú érzelmi azonosulás, mint ami Gion regényének már az első oldalait is jellemzi. Egyenesen tabudöntési kísérletnek is tarthatjuk, hogy a második világháború minden szörnyűségéért felelőssé tett, kollektív bűnössé bélyegzett, majd a Vajdaságban megtizedelt, azután kényszermunkatáborokba hurcolt, végül kitelepített németekről¹ végre nem a hivatalos jugoszláv történelemfelfogás szerint – azaz a „felszabadító” partizánok szemszögéből és modorában –, hanem a személyes családtörténet elbeszélésének bensőséges hangján szólt valaki.

A német téma kitüntetett volta első olvasásra is bárkinek feltűnhet e regényekben, de egzaktabban is rámutathatunk kiemelt szerepére a tetralógia jugoszláv érásban keletkezett részeiben. A „német” és a – vele párhuzamosan legtöbbször pejoratív értelemben megjelenő – „sváb” szó (melléknevek és főnevek, illetve ragozott alakjaik) a tetralógia első két, még a rendszerváltozás előtt íródott részében (*Virágos Katona* [1973]; *Rózsaméz* [1976]) 171-szer fordulnak elő. Ehhez képest meglepően kevesebbszer szerepel például a „magyar” szó (melléknév és főnév, illetve ragozott alakjaik): összesen csupán 89-szer.² Annak ellenére van ez így, hogy a regények túlnyomórészt magyar környezetben játszódnak, a párbeszéd nagy része eredetileg is magyarul hangzik el, hiszen a szereplők nagy többsége is magyar ajkú és magyar nemzetiségű.

Annak fényében különösen is furcsállhatjuk a „német” szónak, illetve a németekkel kapcsolatos problémakör tematizáltságának ilyen magas fokát Gion Nándor e műveiben, hogy ugyanő írja a *Rózsaméz* című regényben, hogy „Szenttamásnak a harmincas évek derekán” – tehát amikor a *Rózsaméz*

¹ A téma megjelenése a német irodalomban pl. KORNAUER 2011.

² Az életműkiadás első két kötetének általam beszkenelt és szövegfelismertetett fájlljai voltak segítségemre a számadatok megállapításában; a 3–5. kötet elektronikus formában való rendelkezésemre bocsátásáért a kiadónak mondok köszönetet.

cselekménye játszódik – „15 555 lakosa volt, ebből 9000 szerb, 5555 magyar, 70 cigány, 30 német, 17 zsidó és 883 más nemzetiségű” (GION 1976; 383). Ha nem félünk egy, a manapság divatos irodalmi elemzésektől nagyon távoli, hiperrealista megközelítéstől, akkor a regényben közölt nemzetiségi létszámok arányait összevethetjük az adott nemzetiségek említésének számával. Így arra jutunk, hogy a némettség a településen belüli létszámarányához képest – nevének említése szintjén legalábbis – a magyarsággal összehasonlítva több mint 350-szeresen (!) felül van reprezentálva Gion ekkori szenttamási tablóján.³ Az is különös, hogy a valóságban a Gion által említettél legalább tízszer több német élhetett Szenttamáson az 1930-as években, hiszen 1910-ben 430 német lakosa volt a községnek (PARACKI 2011; 35), az 1931-es népszámlálás 515 németet írt össze, sőt még 2002-ben is 14-en vallották magukat németnek a településen (POPIS STANOVNIŠTA 2002; 43). Gion egyebekben megmutatkozó realizmusa alapján a 30-as számot olvasva arra lehetne következtetni, hogy egy kiadásról kiadásra⁴ makacsul öröklődő sajtóhibával állunk szemben: mintha egy számjegy hiányozna a „30” elől vagy mögül... Mégsem tartom valószínűnek ezt a lehetőséget, hiszen ez nem magyarázná meg a németek sorrendi helyét a népszámlálási adatsorban a „70 cigány” és a „17 zsidó” között. A szám kisebbitése a történeti hűségre és az epikai hitelre oly sokat adó Gionnál⁵ a valóságtól való szándékos eltérésre mutat, a változtatás okát lentebb próbálom magyarázni.

A rendszerváltozás és az író Magyarországra települése után megváltoznak a nemzetiségi arányok a művekben. A tetralógia harmadik kötetében (*Ez a nap a miénk* [1997]) a nemzetiségeket jelölő szavak közül a „magyar” veszi át a vezetést: 150 alkalommal találkozunk különböző alakjaival. Vele szemben viszont csak 84-szer szerepel a „német”, ráadásul ebben a regényben az esetek jó részében már nem a helyi közösséggel, hanem a háborúval összefüggésben olvassuk, mint például a „német katonák”, a „német hadsereg” vagy a „német

³ Az 5555 magyar a 30 némethez képest több mint 185-szörös többséget jelent, míg a 171-szeri említés a 89-cel szemben 1,9-szeres megjelenést: e két szám szorzata a fenti eredmény.

⁴ Az 1976-os újvidéki, az 1980-as bukaresti, az 1982-es és a 2007-es budapesti kiadásokban is ez a szám szerepel.

⁵ Lásd pl. Horváth Futó Hargita felfedezését, egy valóságos képes levelezőlap több oldalon átnyúló részletes leírását a *Virágos Katona* című regényben (GION 1973; 165–169., illetve HORVÁTH FUTÓ 2012; 131–132); vagy a következő idézetet: „Az ítéletről rövid cikk jelent meg a szenttamási újságban. Péter, a kisebbik Krebs fiú [ti. az író nagybátyja], aki Major Lajos nyomdájában dolgozott, ahol a vasárnaponként megjelenő, négyoldalas újság készült, ebből a számból hazavitt három példányt. Később a három újságot átadta Gallai Istvánéknak [ti. az író nagyapjáiéknak]” (GION 1976; 361).

megszállás” szókapcsolatokban. A tetralógia zárókötetében pedig (*Aranyat talált* [2002]) 104-szer íratott le a „magyar” szó és csak 22-szer a „német”. Utóbbi e kevés említéskor is még mindig főleg a háborúra utaló mondatokban szerepel, illetve olyan szövegrészekben, amelyek a múlttól, azaz a már kitelepített németekről szólnak. Ennek oka természetesen az, hogy a regény közvetlenül a második világháború után játszódik, amikor a németek 99%-a, kissé eufemisztikusan szólva, eltűnt a Vajdaságból.

A „magyar” és a „német” szavak, illetve az általuk jelzett nemzetiségek említésének nagy számaránybeli különbsége, majd pedig az arányok megfordulása és közelítése a természetes arányokhoz, joggal ébreszthet az olvasóban gyanút arra nézve, hogy a rendszerváltozás előtti regényekben a németek igen gyakori szerepeltetéséhez valamely többletüzenet köthető. A feltételezés alapos voltának alátámasztására összehasonlításképpen elég rámutatni arra, hogy a szintén Szenttamáson honos nemzetiségeket jelölő „szerb” és „cigány” szó, illetve ragozott alakjaik sokkal kiegyenlítettebben jelennek meg kötetenkénti bontásban. Az életmű első két kötetében és a harmadikban egyaránt éppen 75-ször vettett papírra a „szerb” szó, míg a negyedik regényben is azonos nagyságrendben, történetesen 59-szer szerepel. (Jellemző viszont, hogy a helyi nyelvjárásban pejoráló „sváb” szóval szemben a 20. század közepére szintén pejoratív felhangúvá vált „rác” szó egyszer sem fordul elő az életműben.) Emellett a „cigány” szó és ragozott alakjai még kiegyenlítettebben: éppen 28-szor szerepelnek a rendszerváltozás előtti és utáni két kötetben is.

Az elvont számadatokon kívül az is beszédes, hogy a németek ábrázolása mennyire kimerítő az említett regényekben. Míg a szerbek közül csak egy-egy – főleg módosabb, befolyásosabb – embert, a magyarok közül pedig számos családot, addig a németek közül szinte minden családfőt megemlít a regényfolyam. Megismerjük a németek családi kapcsolatait, foglalkozásukat, és sokszor még vagyoni helyzetüket is, amire az író személyes kötődésén túl talán kevés magyarázat az az érdeklődés, ami a térségben a németek – Gion felnőttekorára már – egzotikus voltából fakadhatott volna. A szenttamási németek összejövetelein legtöbbször jelen van a lelkészük, és mellette gyakran ott találjuk feketicsi és szeghegyi rokonságukat is, akiket sokszor szintén név szerint megismerünk. Például a szerbekkel szemben a helyi németség teljes társadalmáról, a falu és a környék közösségében betöltött szerepéről, illetve földrajzi elhelyezkedéséről is részletes képet kapunk. Megtudjuk jellemző kinézetüket, öltözködésüket, felekezeti hovatartozásukat, mentalitásuk legfontosabb jegyeit, illetve a magyaroktól való különbözőségüknek más fontosabb momentumait is. Már az első oldalakon

számos sztereotípiát is olvasunk róluk – legalább annyit, de inkább többet, mint a magyarokról, és gyakran a magyarokkal való összehasonlításban vagy egyenesen a magyarokkal szembeállítva. Krebsék Szenttamásra jövetelének motivációja is az volt, hogy Stefan el akart szabadulni „a feketicsi magyarok közül, akiket nem szeretett”. Sőt, Krebsék átköltözésének első eseményeként rögtön az első oldalon egy, a magyaroktól való különbözésük miatt őket ért inzultusról értesülünk (GION 1973; 7). Amiatt kötöttek bele, hogy a németekre jellemző módon nem viselt bajuszt, míg a magyarok igen. Érdekesség a történetben, hogy a leírtakkal szemben Gionban markánsan bajszos ember képe élhetett nagyapjáról. (A nagyapa fotóját lásd pl. ELEK 2009; a 248. lap utáni első képmellékleten vagy a szenttamási Gion Nándor Emlékház kiállításán.)

Gion tehát bemutatja a nemzetiségeket, például a németeket vagy a magyarokat a többi nemzetiség részéről övező, kölcsönös gyanakváshoz vagy akár tettelegességhez vezető sztereotípiákat is. Azt is, hogy hogyan alakulnak ki ezek, és hogy bár nem alaptalanok, de az első benyomásból kialakult előítéletek az értelmes mértéknél mennyivel jobban korlátozzák az embert (GION 1973; 12). Gion leleplezően mutatja meg, hogy az életben sikertelen embernek a más területen kialakuló frusztrációja hogyan változik át sokszor idegengyűlöletté, holott valamely közösség mentalitása kialakulásának erős oka van. A magyaroknak a németek által sokszor nehezményezett gyerekes könnyelműsége például pszichikai önvédelmi mechanizmus eredménye, hiszen az év legnagyobb részében nem jutnak munkához, és csak úgy tudják elviselni a létbizonytalanságot, ha semmit sem vesznek igazán komolyan.⁶

A tetralógia első oldalaitól kezdve olvasunk a német közösséget fenyegető spontán asszimiláció folyamatáról – és mindennapos dilemmájáról is. Minthogy nem voltak német gyerekek azon a környéken, ahol Krebsék megtelepedtek, gyerekeik nyelvileg és viselkedésükben is kénytelenek voltak a magyar gyerekekhez hasonlítani, ha nem akarták felvállalni velük a mindennapos konfliktust. A lakókörnyezetükben többségben lévő és kulturálisan a szerbnél hozzájuk közelebbi nemzet, történetesen a magyar asszimiláló ereje igen erős volt. A szülői tiltás (sőt verés) sem akadályozhatta meg, hogy a Krebs gyerekek már az utcán jobban megtanuljanak magyarul mint németül, ezért egymás között is magyarul beszéljenek, illetve hogy később magyar házastársat válasszanak, és így két nemzedék alatt végbemenjen a teljes asszimiláció – legalábbis nyelvileg, hiszen az identitás Gion regényeiben (is) jóval összetettebb probléma.

⁶ Gion nemzetiségábrázolása e tekintetben is megáll a történettudomány mérlegén, lásd pl. JANJETOVIĆ 2011; 23.

A lakókörnyezet asszimiláló hatását később csak erősítette az iskoláé, mivel a német tanító halála után megszűnt a német iskola Szenttamáson. A helyi német közösség belügyeit érintő kérdések közül ez volt a legérzékenyebb, ezért ezzel kapcsolatban bontakozott ki az egyik legádázabb vita a németek között: tartás-e fenn továbbra is az iskolájukat, vagy válasszák a könnyebb utat, és a magyar iskolába járassák a gyerekeiket? Ebben a vitában explicite jelenik meg némelyeknek az asszimilációval szembeni közönye, mások beletörődése, megint mások ellenérzése, ami többeket a megmaradás érdekében akcióterv megfogalmazására is sarkall (GION 1973; 100–101). A német iskola körüli vitában elhangzik az a meggyőződés, hogy a felmenők nemzetiségének továbbadása erkölcsös cselekedet, illetve az, hogy aki ezt elmulasztja, vagy nem tudja megtenni, erkölcstelen. Az ilyen személy még akkor is számíthat a közösség (hangadóinak) megvetésére, ha eleve nem voltak hatékony eszközei nemzetiségi öröksége továbbadására, hiszen nagyon erős ellenszélben kellett volna ezt megvalósítania. A németek erről való beszélgetésében megfogalmazódnak azok az elvek, amelyek mentén a svábok lehetségesnek gondolják meggátolni a saját beolvadásukat. Az első az összetartás, amelynek jegyében a közösség kivételesen akár még egészen direkt eszközökkel is segíti tagjai önazonosságának megőrzését: rendőrként felügyeli, hogy sikeres volt-e a nemzetiségi identitásra nevelés, sőt a közösség szempontjából megfelelő házastársat is keres az utódok megtartása érdekében. A megmaradás másik, nem kevésbé hatékony módját a vagyonszerzésben vélik megtalálni a németek. Az utóbbi elgondolás már Gion első regényében is megjelenik egy német névvel kapcsolatban: „Baras véleménye a Rozmajer vezetéknevről: Idegen, tehát jólétet sejtet. Az idegenek csak akkor honosodnak meg ezen a tájon, ha esélyük van a megtolvasodásra” (GION 1968; 97).

Érdekes, hogy a német iskola bezárását Gion az első világháború előttre időzíti, amikor a magyar iskolába járás egyértelműen az akkor még uralkodó és – országos szinten legalábbis – többségi nemzethez való asszimilációt jelentette. A németek harmincfős lélekszámához képest meglepő, hogy egyáltalán iskolájuk lehetett Szenttamáson. Mivel az 1981-es kiadású szenttamási helynévtárban (MATIJEVICS–PENAVIN 1981; 44) – igaz, kihalófélben lévő helynévként, de – még szerepel a „Német iskola”, ráadásul egy vele készült interjúban Gion maga sem a németek elfogyását vagy beolvadását jelölte meg az iskola bezárásának okaként, hanem azt, hogy kitelepítették őket (GION 1989; 63), így a harmincfős lélekszám mellett az iskola bezárásának időzítését is Gion kitalációjának kell tartanunk. Bármelyiket változtatta is meg az író a valósághoz képest, esetleg mindkettőt, a jelen írásban lentebb taglalt cél érdekében tehetette.

A szenttamási helynévtárban megtalálható a „Sank János-féle téglagyár” is (MATIJEVICS–PENAVIN 1981; 51), aminek nevét olvasva lehet, hogy a németséggel kapcsolatos újabb stilizálás nyomára bukkanunk. Gionnál ugyanis ennek a gyárnak az épít(tet)ője és fia sohasem „Sank János”-ként, hanem következetesen „Johann Schank”-ként szerepel. Ők azok a német szereplők, akiknek személyén keresztül nemcsak az asszimiláció mindennapos kísértése, hanem annak elkerülése is bemutatatik (GION 1973; 56). Idősebb Johann Schankot azok között találjuk, akik leginkább ellenzik a német iskola bezárását – ráadásul a leghathatósabb módját tudja és gyakorolja a megmaradásnak: vagyont szerez, és ezáltal tekintélyt vív ki, hogy „ne kelljen kibújni a bőréből” (GION 1973; 100–101). Sőt a nemzeti összetartás jegyében Stefan Krebst is megsegit: megindítja a vagyonosodás útján, hogy ő is megmaradhasson németnek (GION 1973; 58).

Mivel a szenttamási helynévtárnak nem szokása a személynevek fonetikus átírás általi „magyarosítása” – például a Schleus-féle vízimalom és a Schwarzszállás sem „Slajs” és „Svarc” alakban szerepel a mutatóban –, ezért gyanús, hogy inkább Gion volt az, aki „visszanémetesítette” a helyiek által már magyar néven emlegetett gyárost és azonos nevű fiát. Ahogy egyébként a másik fiát is, akit a *Rózsaméz*ben következetesen „Friedrich Schank”-nak nevez, míg egy későbbi művében, ahol a németeknek kevésbé fontos szerepet szán, „Schank Frigyes”-ként vagy „Schank Frici”-ként emlegetik a gyártulajdonost. Ilyen megoldása Gionnak az is, hogy Stefi Krebs feleségét a rendszerváltás előtt írott művekben kizárólag „Elisabeth”-ként említi a narrátor, majd utána a németes írású „s” helyett a magyar kiejtés szerinti „z”-vel szerepel a neve. Sőt a korai regényekben hangsúlyozottan „derék német” asszony megnevezésekor a rendszerváltás utáni regényekben „Böksi”-re (!) vált az elbeszélő, és szinte mindig ezt adja a szereplők szájába is. A nevek ilyen gyors változ(tat)ása – jelen esetben magyarosodása – utalhat arra is, hogy az asszimiláció egy nemzedék alatt is végbemehet. Én mégis azt az írói szándékot érzem erősebbnek, hogy Gion a rendszerváltozás előtt minél több, a való életből vett szereplőjét kívánta „echte” németként ábrázolni, illetve azokkal kapcsolatban, akik németek voltak, németségüket a nevük írásmódjával is hangsúlyozni. Annál is inkább, mivel a regények egyik főszereplőjének mintája, Krebs Rézi is Krebsz (így, sz-szel!) Istvánként emlékezett meg a saját apjáról egy feljegyzésében (idézi: HORVÁTH FUTÓ 2012; 485). Ezzel szemben a regényben Stefan Krebs még attól is undorodik, hogy nemhogy belőle, hanem majd esetleg az unokájából Krebs (!) István váljék (GION 1976; 365).

Érdekes megoldás Gion tetralógiájában az is, hogy a németekről mindig és gyakran hangsúlyosan mint evangélikusokról van szó (pl. GION 1973; 174). Így nem csoda, hogy a tetralógia rendszerváltás előtt írott köteteiben az „evangélikus” szó többször szerepel, mint a „katolikus”: 33 említés áll szemben a 24-gyel. Annak ellenére van ez így, hogy a mindig jelzőjével szereplő katolikus templom fontos orientációs pont a regények által ábrázolt térben. Ehhez képest furcsa, hogy Gion más műveiből, ahol nem olyan fontos a németek szerepe, vagy az interjúkból, ahol jobban törekszik a tényszerűsége, arra következtethetünk, hogy a németek többségükben reformátusok voltak a településen (GION 1994; 476, GION 1971; 59, FÜZI 1998; 264). A szenttamási németek minden jelentős közösségi eseményére eljön közójük Verbászról a német evangélikus egyházat és tágabban az egész németiséget képviselő evangélikus lelkész. A temetéseket természetesen ő vezeti le, de a születésnap ünnepségekre is hivatalos, sőt a történelmi sorsfordulókon szokásos politikai esélylatolgatásokkor is ott találjuk. Megnyilvánulásából, hozzászólásaiból derül ki, hogy ő a németek fő ideológusa, közösségük megmaradásának legerősebb oszlopa. Számára a német nép naggyá tétele a legfőbb cél: ezért szervezkedik, magánbeszélgetéseiben is erre int, sőt, olykor talán még a prédikációiban is ennek érdekében szónokol (GION 1976; 433), a rendszerváltás után viszont egyszeriben eltűnik a szereplők közül. A magyarok papjáról viszont semmit nem olvasunk, pedig a későbbi regényekben név szerint is szereplő Berecz plébános a helyi magyar közéletnek prominense volt, és aktívan politizált is: tudjuk róla, hogy a királyi Jugoszláviában jelentős szerepe volt az országos Magyar Párt szervezésében (CSUKA 1941; 51).

A németek ünnepein szinte csak németek vannak jelen – és ha hétköznapokon cimborálnak is nem németekkel, családi eseményeikre nem nagyon hívnak meg mást. Gazdasági fölényük mellett ez az elzárkózó magatartás lehet az oka a magyarok velük szembeni ellenszenvének (BENCE 2009; 73). A németek egyik összejövételén, amikor politizálni kezdenek, azért örvendeznek az első világháború elvesztésének és az Osztrák–Magyar Monarchia küszöbön álló széthullásának, mert azt remélik, hogy egy „ideiglenes” szerb uralom következik, ami majd megállítja a németek elmagyarosodását. Szomorkás mosolyt csal arcunkra a történet leírásának utolsó mondata, miszerint ezen az összejövetelel éppen „Katinak, Stefan Krebs fiatalabb lányának az esküvőjét ünnepelték. Kati Gáspár Dezsőhöz ment férjhez” (GION 1973; 174–175). A történet tehát arra fut ki, hogy a nagypolitikai változások sem állíthatják meg az alsóbb szinten spontán zajló beolvadást. Furcsaság viszont a leírásban, hogy a svábokról úgy tudjuk, hogy valójában többségükben lojalisak voltak Magyarországhoz (JANJETOVIĆ 2011; 25).

Az alapkérdéshez visszatérve: vajon mi lehet a németségnek és problémáinak saját számarányához és helyi jelentőségéhez képest túlzott szerepeltetésének az oka egy kisebbségi magyar író alapregényében? Az első ok mindenképpen az lehet, hogy a magyar és a szerb mentalitás „objektív” bemutatására egy külső, egy harmadik, esetünkben történetesen egy helyi német nézőpont tűnik a legalkalmasabbnak. A második, hogy a németség sorsában Gion a magyarság itteni sorsának előképét érezhette, így bemutatásával általános tanulságokat vonhatott le a vajdasági kisebbségi közösségek működésére, asszimilációs hajlandóságára vagy megmaradási képességére, illetve technikáira nézve. A harmadik ok pedig az, hogy az író a német közösséget a kisebbségi vágyak és elképzelések általános szócsöveként használhatta. Mivel a németek a regényírás idején már nem voltak jelen a régióban, őket nem lehetett felelősségre vonni azokért a merészen szókimondó állításokért, amelyeket Gion a szájukba adott: ők az önvédelemből apolitikusként vagy jó kommunistaként ábrázolt magyarokkal ellentétben gyakran politizálnak a regényekben, úgyannyira, hogy a magyarok közösségi vágyairól is tőlük értesülünk. Az identitás megőrzésének erkölcsi parancsát is az egyik német szereplő fogalmazza meg: „Az ember ne bújjon ki a bőréből, ha ember akar maradni” (GION 1976; 365). Sőt még az is német szereplő szájából hangzik el, hogy a magyarok Bácskát vissza akarják csatolni. De például Stefan Krebs állandó nosztalgiázását a Szenttamást majdnem szétlövető német tiszt után is ismerősnek érezzük kisebbségi magyar szempontból, hiszen a legtöbb kisebbségi sorsra jutott csodavárónak vannak Stefanéhoz hasonló erőltetett és agyonidézett történetei a régi szép időkről, amelyekhez a valóság elől menekül (GION 1976; 261–262).

A gioni duplacsavar tehát abban áll, hogy az egyik tabu feszegetésével, azaz a németség hangsúlyozott szerepeltetésével egy másik kényes problémának, tudniillik a vajdasági magyarság aktuális igazodási, asszimilációs dilemmáinak tárgyalásához talál nagyszerű analógiát, ráadásul úgy, hogy egyúttal el is tereli róla a figyelmet. A *Latroknak is játszott* tetralógia a helyiek számára nagyon valószínű elemekből építkezik, az ismerős valóság-elemekből viszont Gion sokszor a valósággal interferáló világot alkotott regényeiben. A valóság-referenciáktól való szándékos eltéréseket, illetve a valóság-elemekből összerakott, de a referenciáknak csak részben megfelelő, illetve azoknak ellentmondó fikatív világ felépítését a korabeli (ön)cenzúra magyarázza. Például annak, hogy a valóságosnál több mint tízszer kevesebb, azaz csak 30 német élhetett Szenttamáson a regényekben, az egyik oka az lehet, hogy a valós szám le sem lett volna írható a korban. Az író tarthatott tőle, hogy a fennálló rendszer még a németek elűldözése után három évtizeddel is provokációnak vagy egyenesen

vádnak érezte volna, és talán retorzióval is sújtotta volna őt a valóságos, azaz a tizenötösztör nagyobb számért. Ám Gion a 30-as számot a javára fordította, mert azt éreztette általa, hogy tényleg minden némettel megismertetett bennünket, hiszen – mint olvassuk – „amikor Stefan a Szív melletti vízimalomban dolgozott, a születésnapra *húsz–harminc* (kiemelés tőlem) vendéget is meghívtak” (GION 1976; 429). Mivel „mindannyiukat” megismertük, így érzelmileg is azonosulhattunk velük, tehát annál fájóbbnak érezzük a veszteséget, hogy a regény megírásának idejére eltűntek a településről. Ez az írói fogás kifejezheti a vajdasági magyar közösség eltűnésétől való félelmet, így a helyi magyarság fogásával kapcsolatos problémaérzékenység felébresztésére szolgál.

A regények környezete, a „díszletek” ismerősek a vajdasági olvasóknak csakúgy, mint a helyi viszonyok, a helyi nemzetiségek és a többségi nemzet asszimilációs potenciálja is. Ám a történet kellően távol van a jelentől ahhoz, hogy általános tanulságokkal szolgáljon a mindenkori kisebbség–többség együttélésével kapcsolatban, és persze, hogy ne legyen túl konkrét, ne lehessen könnyen észrevenni és belekötni. (A burkolt megfogalmazás olyan jól sikerült Gionnak, hogy a recepció eddig még nem vette észre a trükköt.⁷) Annál is inkább támadhatatlan modellt választott Gion, mivel ebben a német–magyar–szerb felállásban a többségi és elnyomó nemzet – újabb csavar! – legtöbbször nem a szerb, hanem a magyar, az elnyomott pedig a német; mellettük és hozzájuk képest a Gion számára legproblémásabb szerbekről a többiekhez képest direktén alig esik szó. Ráadásul nemcsak a Zöld utcában „veszélyesek” a magyarok, ahol a verekezésben még a szerbeket is legyőzik, és ahol a Krebs gyerekek elmagyarosodnak, hanem a szenttamási társadalmi piramis csúcsára is egy ellenszenves magyar földesúr, Váry János került. Nos, Váry János személye azért is szemet szúr, mert Szenttamás környékén hagyományosan nem volt magyar tulajdonú nagybirtok, és ha lett is volna, a regényben egyébként meg sem említett szláv nacionalista indítékú jugoszláv földreform alig hagyott volna belőle valamit. Azért is megütközünk a nemzetiségi polgártársait leckéztető öntelt magyar földesúr szerepeltetésén, mert a szenttamási magyaroktól úgy tudjuk, hogy a több ponton felismerhetően a helyben birtokos szerb Dunderskiakról mintázott karakter a tetralógia egyetlen, teljes egészében kitalált szereplője, akinek a neve nyilván a nemesi *vármegyé*re utal.

⁷ Bence Erika fentebb hivatkozott, a témában úttörő tanulmánya csak a probléma felszínéig jut el: bár a szöveghelyek felkutatásában alapos, jószérivel csak regisztrálja a németiség szignifikáns megjelenését a művekben. Gion vajdasági monográfiája, Gerold László pedig nem is említi a kérdést (GEROLD 2009).

Ahogy a helyi magyarokat gazdaságilag tönkretévő jugoszláv földreformra, úgy a délszláv államból elmenekült, illetve elűzött több tízezer magyar, köztük a helyi magyar földbirtokos-, vezető- és értelmiségi réteg színe-java kiutasítására sem találunk még csak burkolt utalást sem a rendszerváltozás előtti regényekben, csakúgy, mint a szerbeknek az ezt követően történt tömeges betelepítésére vagy a helyi magyar oktatási és kulturális intézmények drasztikus leépítésére sem (JANJETOVIĆ 2011). Arról sem olvasunk, hogy a Magyarországtól a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került területek lakóit milyen módon fosztották meg pénzvagyonuk több mint felétől a dinár bevezetésekor, amikor az történt, hogy a korona kötelező átváltásakor a reális árfolyam felét sem adták érte. Azaz erre mégiscsak van egy kis utalás, de kiforgatva, és a szerb–magyar ellentétnek újból magyar–német ellentétre transzponálásával. A nevezetes történetben a sváb Stefi volt az, aki olcsón vásárolta fel a magyarok dinárjait, minthogy azok nem bíztak az új pénzben. Azzal, hogy Stefi „megszabadította” a szenttamási magyarokat a dinártól, és a hamarosan az értékének felére devalválódó koronát adta érte cserébe, a magyarok nagyon rosszul jártak, a gátlástalan német viszont meggazdagodott, és még sajnálta is, hogy a feketicsi magyarokkal nem tehette meg ugyanezt (GION 1976; 227).

A leírhatóság érdekében kiforgatva bemutatott és a példázatoság érdekében torzul felnagyított német–magyar szembenállás más olyan konfliktusokat is kódol a regényekben, amelyek sokkal inkább szerb–magyar viszonylatban voltak érvényesek. Azért kellett például a német iskola bezárását is az első világháború előtti magyar világ idejére tenni, hogy a magyar legyen a némettel ellenséges fél; éppígy a németek evangélikusságának a hangsúlyozására is a német–magyar különбözés kidomborítása érdekében volt szükség. A németeknek az első világháború elvesztésekor az Osztrák–Magyar Monarchiával szembeni állásfoglalására is az a magyarázat, hogy a Magyarországhoz lojális németsegből olyan párbeszéddek írásával lehetett a magyarokkal ellenséges nemzetiséget formálni a regényekben. Gion első regényében (*Kétéltűek a barlangban* [1968]) is hasonló módszerrel kényszerült élni: az ottani ipariskolában a boszniai születésű, muzulmán vallású Rahmánovics Hasszán szintén nem szerb, hanem magyar osztályban számított kisebbséginek. A „Szegény Kis Rahmánovics” így lett példája annak, hogy milyen nehéz, mondhatni perspektívtalan állapot volt kisebbséginek lenni a második világháború utáni Jugoszláviában.

Ahol elvileg elkerülhetetlen lett volna a szerbek magyar szempontból negatív szerepének a megemlítése, ott az elhallgatás, a mellébeszélés, sőt a megszépítés alakzatai jelennek meg a tetralógia első két regényében. Az 1918-as impériumváltáskor és utána a helyi magyarokat változó intenzitással, de évtizede-

ken keresztül ért atrocitásokkal kapcsolatos szereplői megnyilatkozásokra is a közömbösség, a tudatlanság, sőt az eufemisztikus hozzáállás a jellemző. Amit erről olvasunk, mindössze annyi, hogy a betyáros, de mindvégig rokonszenves Török Ádám az impériumváltásnak köszönheti, hogy nem végezték ki, sőt a börtönből is kiszabadult (GION 1976; 205). Egyetlen valódi, a szerbek által elkövetett atrocitásról értesülünk, de arról is csak jóval megtörténte után visszautalásként, ráadásul a probléma kicsinyítésével. A történetben sérelmet szenvedett kocsmáros viszonylag könnyen túl tudta tenni magát azon, hogy a szerbek 1918-ban egy falfirkával figyelmeztették, hogy jobb, ha távozik az ő falurészükből. A tönkremenéssel is fenyegető veszély a saját maga által hangsúlyozottan magyarnak tartott kocsmáros számára az volt, hogy a szintén hangsúlyosan német kocsmáros, Stefi Krebs át akarta csábítani az ő régi vendégeit a saját újonnan megnyitott kocsmájába. Lám, a szerb–magyar helyett megint a német–magyar konfliktus került előtérbe! Úgyannyira, hogy a korábbi szerb–magyar összetűzésről is csak az aktuális, sokkal súlyosabb német–magyar konfliktus keretében, mintegy mellékes utalásként olvasunk, s arról is csak az ellenszenves kocsmáros, Szenci Bálint szemüvegén keresztül (GION 1976; 332–333).

Miután a rendszerváltozás és a Magyarországra való áttelepülés szabadabb kifejezőmódot tett lehetővé a kényes kérdéseket illetően, és Gionnak már nem volt szüksége arra, hogy a magyar–szerb konfliktust német–magyar konfliktussá transzponálja, az őt elsősorban foglalkoztató magyar tematika nyíltan dominánssá vált a tetralógiában. Méghozzá annyira látványosan – ami a nemzetiségi arányoknak a művekbeli megváltozásán is látszik –, mint amikor kiengednek egy szelepet. S bár az 1997-ben megjelent, az 1941–1945 közötti időszakban játszódó *Ez a nap a miénk* című regény is rendkívül érdekes mű, a művészi kifejezésnek nem biztos, hogy jót tett a nagyobb szólásszabadság, hiszen a korábbi regényekben a megfogalmazás kényszerű burkoltsága, stilizáltsága és egyetemessége sokkal több értelmezési lehetőséget hagyott nyitva. Elég, ha a tanyasi magyar iskola bezárásának leírására gondolunk az 1990-es *Börtönről álmodom mostanában* című regényben (GION 1990; 463), és a szituáció ábrázolását összehasonlítjuk a német iskola bezárásának történetével a húsz évvel korábbi műben. Láthatjuk, hogy a probléma taglalása a németre hangolt változatban mennyivel erőteljesebben, életszerűbben – jobban – sikerült. De lehet, hogy ennek oka nem is a szólásszabadság, hanem inkább már a szemérem kérdése. Gion a rá jellemző objektíváló stílusban ugyanis könnyebben le tudta írni a más bánatát a sajátjánál. Főleg ha a máséban benne volt az övé is – a problémaérzékenység szintjén mindenképpen.

Kiadások

- GION Nándor (1968): *Kétéltűek a barlangban.* = Uő (2008): *Börtönről álmodom mostanában.* Noran, Bp.
- GION Nándor (1971): *Ezen az oldalon.* = Uő (2011): *Műfogsor az égből.* Noran Libro, Bp.
- GION Nándor (1973): *Virágos Katona.* = Uő (2007): *Latroknak is játszott.* Noran, Bp.
- GION Nándor (1976): *Rózsaméz.* = Uő (2007): *Latroknak is játszott.* Noran, Bp.
- GION Nándor (1989): *Író a tanyán és a történelemben.* = Uő (2012): *Véres patkányirtás idomított görényekkel.* Noran Libro, Bp.
- GION Nándor (1990): *Börtönről álmodom mostanában.* = Uő (2008): *Börtönről álmodom mostanában.* Noran, Bp.
- GION Nándor (1994): *Zongora a fehér kastélyból.* = Uő (2010): *Az angyali vigasság.* Noran Libro, Bp.

Irodalom

- BENCE Erika (2009): *A német identitás jelensége Gion Nándor történelmi regényeiben.* = Uő: *Másra mutató műfajolvasás. A vajdasági magyar regény a XX. század utolsó évtizedében.* Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút, Bp.
- CSUKA János (1941): *A délvidéki magyarság története 1918–1941.* Püski, Bp., 1995
- FÜZI László (1998): *„Nincs időm észrevenni a történet eltűnését”.* Gion Nándorral beszélget Füzi László. = GION Nándor (2012): *Véres patkányirtás idomított görényekkel.* Noran Libro, Bp.
- GEROLD László (2009): *Gion Nándor.* Kalligram, Pozsony
- HORVÁTH FUTÓ Hargita (2012): *Lokális kontextus, elbeszélői szerepkörök és a szövegek átjárhatósága Gion Nándor opusában,* Bölcsészettudományi Kar, Újvidék
- JANJETOVIĆ, Zoran (2011): *A magyar és a német kisebbség Jugoszláviában, 1918–1941.* = A. SAJTI Enikő szerk.: *Magyarország és a Balkán a XX. században.* JATE Press, Szeged
- KORNAUER, Paul (2011): *Nagypéntek, feltámadás nélkül. Egy túlélő visszaemlékezései a bácskai vérengzésekre.* Ford. Neubrandt, Josephine. Szent István Társulat, Bp.
- MATIJEVICS Lajos–PENAVIN Olga (1981): *Szenttamás földrajzi neveinek adattára.* Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete (Vajdaság neveinek földrajzi nevei 6.), Újvidék
- PARACKI Teodóra (2011): *Településem temploma és védőszentje* = Horváth Futó Hargita szerk.: *De historia urbis nostrae 1.* Szenttamási Népkönyvtár
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002. Stanovništvo. Nacionalna ili etnička pripadnost podaci po naseljima 1. Beograd, Republički zavod za statistiku, 2003. februar, 43.

THE ROLES OF GERMANS IN NÁNDOR GION'S WORKS

I make an attempt at showing the ways Nándor Gion managed in his works written in Yugoslavia – under the pressure of (self)censorship and party discipline – to write between the lines about the fate and problems of Hungarians. The compromises he had to make, and how he was able by beguiling the expectations of literature policy using his own specific code system of reality references – and in it especially of the German population in Vojvodina – to present his views on identity especially his impressions and views concerning coexistence, what more, in a way that it did (not) show the issue of Serbian-Hungarian confrontation of the period.

Keywords: Nándor Gion, minority identity, Germans, censorship, parabolistic feature reality references, assimilation, survival, trick.

ULOGA NEMACA U DELIMA NANDORA GIONA

Nandor Gion u romanima koje je pisao u Jugoslaviji, pod pritiskom (samo)cenzure i partijske discipline, pronašao je načina da između redova piše o sudbinskim problemima Mađara u Vojvodini. O tome kakve kompromise je morao da pravi i kako je, obmanjujući očekivanja književne politike, ipak uspeo da opiše svoje viđenje identiteta, posebno pitanja suživota većinskog i manjinskog naroda, koristeći se na jedinstven način specifičnim sistemom kodova koji se odnose na referentnu stvarnost, i to na način da se ne odražava problematika tadašnjih srpsko-mađarskih tenzija.

Ključne reči: Nandor Gion, manjinski identitet, Nemci, cenzura, paraboličnost, referencijalna stvarnost, asimilacija, opstanak, trik.

A kézirat beérkezésének időpontja: 2014. 5. 13.

Átdolgozásra javasolva: 2014. 8. 12.

Közlésre elfogadva: 2014. 9. 5.